

Kuhn hatásai a pszichológiában: vannak-e pszichológiai paradigmák?

Pléh Csaba

Thomas Kuhn pszichológiai hatáselemzésében három mozzanat is van, melyek az elméleti pszichológia és a pszichológiatörténet-írás szempontjából különlegesen érdekesek. Érdekesek ezek egyrészt, mert Kuhn tudományfelfogásának nem is oly rejtett pszichológiáját mutatják, másrészt a pszichológiára vonatkoztatják magát a tudományfejlődési metaforát. Mint újabban Driver-Linn (2003) is rámutatott, Kuhn a pszichológusok számára, saját tudományukat átfogóan értékelve vonzó kompromisszumnak tűnik a szociális relativizmus és a racionalista naturalizmus között, amit a természetében sokrétű, egyszerre társadalom és természettudomány számára igencsak összhangban lévőnek tűnik saját jellegével. Még vonzóbb talán a másik oldal, Kuhn pszichológiai metaforája a tudományról: „A tudomány olyan, mint egy személy, melynek azonosítható fejlődési szakaszai vannak” (276. o.). Innen származik a kölcsönös oda-vissza utalás a kettő között.

Érdekesek persze a pszichológia és a paradigma-felfogás kapcsolatai a „science studies” képviselői számára is, ha a fogalom pszichológiai sorsát, mint esettanulmányt tekintik, bár tudjuk, hogy maga Kuhn, mint Fehér Márta (2005) elemzi, sok félreértés révén, magát az erős programot nagy kétellyel kezelte.

Három releváns történet jelenik itt meg egymásba ágyazva, melyek egymást megvilágítva segítik megértenünk, milyen különleges ereje volt a 20. század utolsó harmadában a Kuhn által képviselt tudományfilozófia relativista fordulatának.

A három mozzanat a következő:

1. A pszichológia hatása Kuhn relativista tudományfelfogásának alakulására.
2. Kuhn paradigma-felfogásának szinergiája a kor gyökeres pszichológiai elméletváltozásaival.
3. A paradigma-fogalom ihlető és felkavaró szerepe a pszichológiatörténet-írásban.

I. A pszichológia hatása Kuhnra

Kuhn, ha a paradigmaelmélet eszmei mondanivalóját tekintjük, a modern tudományosság mindenféle lapos pozitivizmusával és alulról fölfelé építkező elméletével radikálisan szembenállt. Üzenete leegyszerűsítve az volt, hogy a tudomány sajátos fogalmi hálókkal építkezik, s ezek a fogalmi hálók nem vezethetők le közvetlenül a tapasztalattól. Az emberi természet belső tapasztalatszervezése és a külső konvenció,

a szociális mozzanat egyszerre irányítja őket. Ezeket a hálókat észlelési szerveződés, hagyomány és konvenció révén fogadjuk el.

Ez a mondanivaló egyfelől nem-triviális módon kérdőjelezi meg szokványos tudományképünket, amit számos tudományfilozófiai elemzés mutat be. (Jó összefoglalója ezeknek a Forrai Gábor és Szegedi Péter (1999) szerkesztette szöveggyűjtemény.) A hazai irodalomban Fehér Márta (1984, 2005), Margitay Tihamér (1996) és Forrai Gábor (1997) elemzik Kuhn látásmódelméletének logikai-racionális természetét, s a benne rejlő szemantikai anomáliákat, illetve azt, hogy hogyan lehet a látásmódot nyelvi, szemantikai kategóriákon alapuló, vagy pragmatikus meg nem értések és összemérhetetlenségek kiindulópontjaként kezelni. Ez az értelmezés eszmeileg Kuhn törekvéseit a klasszikus nyelvfilozófia keretébe állítja. Ami Carnap (1999) számára értelmetlen volt, az – ebben az olvasatban – Kuhn számára a megértési akadály forrása lesz. Az egyik a tudományos mivolt, a másik a tudományos változatok kérdését kezeli nyelvi problémaként. Laki (2006) újabb értelmezése viszont a paradigma fogalom belső, naturalista rekonstrukcióját adja meg. Az ő bemutatásában Kuhn egész gondolatmenete a tágon értelmezett alakelméleti örökségbe illeszkedik, vagyis nem annyira nyelvfilozófiai, mint pszichológiai lehorgonyzású.

Már a nyelvi értelmezésen belül is van egy individuális – a tudós kategóriái – és egy szociális – a megértés pragmatikája – változat. Igen korán megfogalmazódott azonban a pszichológián belül is egy olyan olvasat, amely a paradigma fogalom konstrukcionista, sőt szociálkonstrukcionista jellegét állította előtérbe. A magyar szakirodalomban ilyen, a hagyományos pszichológiai adatszerzés egész természetét megkérdőjelező felfogásba illesztette Kuhn relevanciáját Erős Ferenc (1978/79). Ezzel vitázva (Pléh, 1979) már akkoriban is hangsúlyoztam a másik, ma azt mondanám, a naturalista oldalt. A Kuhn nyújtotta, minden relativista számára oly fontos és gazdag ihletés, ha saját tartalmát felbontjuk, érdekes és nem triviális módon nem csupán konceptuális elemzésekre, s a pusztá fogalmi elemzés kritikájára, sem nem csupán felforgató szociológiai mozzanatokra támaszkodik, hanem a pszichológia tapasztalati eredményeire. Kissé paradox módon (mármint akkor paradox módon, ha elfogadjuk Kuhnnek a tudományos tényeket megkérdőjelező relativista szemléletét) az derül ki, hogy a belső modellek és elvárás-rendszerek (a paradigmát képviselő tudós látásmódja) szerinti adatértelmezés egész elmélete szolid fejlődéslélektani és kísérleti pszichológiai tényekből táplálkozik. Kuhn egyik biztos fogódzója a *látásmód* fogalma. (Két évtizeddel később már bizonyára az addigra népszerűvé vált séma kifejezést használná erre). Ennek kifejtése során, egyrészt a gyermeki gondolkodásfejlődésre mint séma- vagy keretváltásra hivatkozik, de közvetlenül Piaget (magyarul lásd 1993) koncepciójára, másrészt az 50-es évek közepétől igen népszerű Jerome Bruner (1974) Új Szemléletére (New Look) a perceptuális tanulásról, s – mint Laki (2006) elemzése világosan feltárja – a Wittgenstein elmékedéseiben is olyan nagy szerepet játszó „kacsa-nyúl” kérdésre, a perceptuális kétértelműség kényszerű s váltakozó feloldására.

Az (egykor) Új Szemlélet azt hangsúlyozza, hogy tapasztalati alapon igen erős

elvárásrendszereink épülnek ki, melyek meghatározzák az észlelés folyamatát. Ezek az elvárásrendszerek az egyedi perceptuális aktusokat az „éhes disznó makkal álmodik” elvnek megfelelően befolyásolják. A gyakoriság, az értékrend és az elvárás, valamint az adott inger kontextusa döntően meghatározhatja a percepció eredményét. Mint Laki (2006) gondos olvasóként rámutat, Kuhn pszichológiai megalapozása itt sajátosan szelektív. Az Új Személet kísérleti kutatásaiban mindig igen rövid időkből (néhány száz millisecundumos ablakokban) érvényesülő hatásokról van szó, míg a tudományos adatszerzés elvárás-függése egészen más időrendekben valósul meg. Nemes család ez, mely azóta is divatos. Dennett (1991, Dennett és Kinsbourne, 1992) narratív tudatértelmezése fordított úton, de hasonló nagyságrendi ugrást mutat, amikor a néhány száz millisecundumos ablakokba viszi be az ember történetmesélő, elbeszélő konstrukciókat használó hajlamát.

Maga a tapasztalat értelmezési folyamat *kettős*, ha szabad Piaget saját fogalomrendszerét használunk: az emberi megismerés adaptációs folyamatai a külső ingerekhez való alkalmazkodás (akkomodáció) és a saját sémáinkhoz való igazítás (asszimiláció) kettősségében mennek végbe. A paradigma akkomodációval jön létre, s utána asszimilálja a világ tényeit. Driver-Linn (2003) is ezt a Piaget analógiát emeli ki Kuhn tudományfejlődési modelljéből.

Míndez számos reflexióra ad módot. A relativista tudományértelmezés standard referenciájának számító Kuhn féle paradigma-fogalom egy sokkal kevésbé egyoldalú, az alulról felfelé és a felülről lefelé építkezéseket együtt kezelő empirista (ez lenne a New Look felfogás), illetve kettős felfogás (ez lenne Piaget-é) értelmezési keretében bontakozott ki. E keretben (ismét Lakira utalok) a tudományos forradalom szempontváltás lenne, hasonlóan a kacsanyúl példákhoz vagy a neves torzító szemüveges kísérletekhez.

2. Kuhn szinergiája a kor gyökeres pszichológiai változásaival

A 60-as évek az amerikai pszichológiában, de azután fokozatosan az európai pszichológiában is különleges kor volt. Az a világ ez, amikor vélt intellektuális teljesítményeit tekintve a behaviorizmus csúcson volt. (Referenciákat nem adok itt, Pléh és Győri 2004-ben megjelent Szöveggyűjteménye XII. és XIV. fejezetében részletesen mutatja be ezt a kort.) Megjelent ez a diadalmas viselkedés-elv Skinner óriási hatásában is. E kor alapvető mintája az ember pszichológiai folyamataira a galamb Skinner-dobozban mutatott csipkedési mintázatainak elemzése volt. Ekkor jelenik meg Skinner (1972) híres társadalompolitikai műve a *Beyond freedom and dignity* is. Alapvetően azt hangsúlyozza ez a felfogás, hogy a tanulás egyetemes törvényei segítségével a bonyolult emberi társadalmi feladatok egyszerre értelmezhetők és kezelhetők. Az ember természetisége a viselkedés egységében is megnyilvánul: a kiindulópontnak tekintett tanulásnak fajszerű, egyetemes törvényei vannak. De ez az a kor, amikor különböző újító úgynevezett neobehaviorista áramlatok elméletal-

kotói is a csúcson vannak. Ekkor uralja az amerikai elméleti klinikai pszichológiát Hobart Mowrer munkássága, aki a kétféle alapvető tanulás, a pavlovi és az instrumentális kondicionálás fogalomrendszere segítségével igyekszik megmagyarázni a pszichopatológiai folyamatokat. Minden patológias folyamat a helyzetekhez és ingerekhez kapcsolt rettegés és vágyakozás, a pozitív és negatív megerősítés következményeként kialakuló értékelés és az értékes helyzetek elérésének, a fenyegetőek kerülésének instrumentális megoldási módszerei révén alakul ki. Rossz helyzetektől félünk, illetve rosszul próbáljuk kerülni a helyzeteket. Ez a kor Charles Osgogod neobehaviorista jelentéseméletének kora is, amely majd azt mondja, hogy a nyílt viselkedés mögött szimbolikus folyamatok állnak, a gondolkodás és a nyelv világát a közvetítő, mediációs folyamatok kötik a viselkedéshez. Ezek a közvetítő folyamatok redukált mozgások lennének. A lerövidített viselkedések révén gazdaságosabban és nagyobb kombinatorikával küzdenénk meg a szimbolikus helyzetekkel.

A paradigma-fogalom pszichológiai érdekessége szempontjából meglepő és releváns, hogy a behaviorizmus zenitjén a csúcás egyben a vég kezdete is volt. A szereplők persze nem tudták ezt. Ők úgy érezték, hogy „csupán” néhány évtizednyi szorgos laboratóriumi munka kell ahhoz, hogy mondjuk a viselkedéses értelmezés pszichopatológiai vagy kriminológiai következményeit kidolgozzák. Igazából csak szorgalomra van szükség ahhoz, hogy néhány viselkedéses elven alapuló társadalmi technikát kialakítsanak. A csúcás felé vezető út közben azonban számos egyetemen, így például Bostonban az MIT-n és a Harvard Egyetemen ekkor van kialakulóban a forradalmian új kognitív pszichológia.

A kognitív forradalomként, vagy részletesebb elemzők szerint (Johnson és Emerling, 1997 kötete jó forrás erre) első kognitív forradalomként értelmezett változás a mi szempontunkból három különlegesen új mozzanatot hangsúlyoz. *Viselkedésünket egy értelmezett környezet határozza meg*, nincsen értelmezetlen környezet, miként a sémafelfogások Kant óta hirdetik. Viselkedéses zsargonra fordítva azt jelenti ez, hogy az inger nem egyszerű fogalom (Gibson, 1960). Hasonlít ez a Kuhn-féle paradigma-fogalom relativizmusához, ahhoz, hogy mindig a tudós által interpretált adatok léteznek csak. A kognitív forradalom azt mondja, hogy ez igaz minden halandóra, minden megismerőre.

A második itt érdekes mozzanat a *felülről lefelé való információfeldolgozás* (top down folyamatok) hangsúlyozása. Az információfeldolgozásban az elvárásrendszer, például egy nyelvnek megfelelő kategóriarendszer, a szavak észlelésében, vagy egyáltalán a beszéd felismerésben az anyanyelvi hangrendszer alapvetően meghatározó.

Az *egészlegesség* a harmadik kitüntetett mozzanat. Az új, a kognitív forradalom képviselte pszichológia egyik különleges területe például a nyelv vizsgálata, ahol a mondatszerű, s egyáltalán az elemi nyelvi ingereken túlmenő szerveződés előtérbe állítása a vezérelv. George Miller egyik klasszikus példája szerint, a szavak felismerése zaj közben sokkal pontosabb, ha azok a szavak mondatban szerepelnek. Ez egy jellegzetes felülről lefelé érvényesülő hatás és egy jellegzetes, részleteiben azóta is magyarázatra váró egészlegességi hatás.

Mindez szemben áll a behavioristák kívülről determinált s analitikus emberképével, mely a kutatásban s a megismerési folyamatok elemzésében is alulról-felfelé építkezik. Ebben a keretben affinitás, hasonlóság és szinergia volt a 60-as évek közepének a belső embert előtérbe állító kognitív mozgalma és a paradigma-konceptió konstruktivistának érzett mozzanatai között. Az akkor fiatal pszichológus nemzedék számára a Kuhn olvasmány, a fogalmi relativizmus azt jelentette, hogy van másik út, van másik vízió a pszichológia egészéről. Mi, hangzott az öntudatos felfogás, egy másik paradigmát, egy másik idiómát beszélünk, amikor nem megerősítési kontingenciákról, hanem mondatszerkezeti szabályokról, nem inger-válasz szekvenciákról, hanem sémákról és elvárásokról beszélünk. Minden megismerő ember olyan mint a Kuhn feltételezte tudós, saját belső rendszere határozza meg azt az interpretációt, amely azután a viselkedés vezető elve lesz. (Lásd erről Andersen és Baker, 1996, Gibson, 1984, Lachman, 1985.)

Maga a kognitív fordulat megjelenése a pszichológiában és a kognitív mozgalom megerősödése számos tekintetben jól példázza a Kuhn féle paradigmatis tudományment és tudományfelfogás jellemzőit. (Lásd erről Segal és Lachman, 1972/2004 korabeli résztvevői beszámolóját.) Az egyik ilyen jellemző az *ellenállás* a régi rend képviselői részéről, ami kontrasztokat eredményez. Például a nyelv tekintetében ez jelenik meg a nevezetes és sokat emlegetett Chomsky-Skinner vitában. Ennek kiindulópontja az ifjú török Chomsky (1959) elsöprőnek szánt kritikája Skinner (1957) *Verbal behavior* című munkájáról. Skinner (1963/1972) viszontválasza elszórva jelenik meg elméleti munkáiban. A vita lényege valóban paradigma-ütközést mutat. Chomsky szerint a nyelvi viselkedés magyarázatára nyelvtant kell tételeznünk a beszélők fejébe. Skinner szerint viszont, a Chomsky-elképzelés lényege, azaz „Azt mondani, hogy egy nyelvet tanuló gyermek bizonyos értelemben megalkotta a nyelvtant a maga számára (Chomsky, 1959), éppoly félrevezető, mintha azt mondjuk, hogy egy kutya, amelyik megtanulta elkapni a labdát, bizonyos értelemben megalkotta a mechanika tudományának erre vonatkozó részletét” (Skinner, 1963/1972, 126. o.).

Egy másik jellegzetes mozzanat az *eltérések túlhangsúlyozása*. A paradigma-fogalommal egyre erőteljesebben foglalkozó ifjú törökök forradalomnak tekintik saját maguk is azt a változást, amit bevezettek a pszichológiai szóhasználatban, és ennek megfelelően hangsúlyozzák túl saját eredményeiket és a fogalmi megközelítés eltéréseit. Számukra a megmagyarázandó dolog többé már nem a viselkedés, s az a mód, ahogy a viselkedést a kognitív modellek irányítják, hanem az, hogy hogyan szerveződnek és épülnek maguk a kognitív modellek. A kognitív modell önmagában megállóvá és önmagában érdekessé válik, olyanná, ahogyan Chomsky hangsúlyozza majd mindig, aminek kulcskérdése az önreflexió. A nyelvtan mentális valóságának legfőbb bizonyítéka nem a viselkedés, hanem a nyelvtani ítéletek világa.

Végül jól jellemzi ezt a fordulatot az *átállás* is, a győztes hatás. A kognitív mozgalom megszületésének első szakaszában számos olyan szerző van, például Roger Brown, David Palermo, George Miller, akik sikerekkel kezdték pályájukat a „rég

paradigma” behaviorista keretében. Első dolgozataik behaviorista metanyelven fogalmazódtak, hogy azután hirtelen átváltak a győztes kognitivisták nyelvezetre (lásd erről kisebb elemzést Pléh, 1980, 161–162. o.).

A kognitív mozgalom megszületésének első szakasza tehát jól mutatja, hogy egy új tudományelméleti s tudományfilozófiai fogalom és egy új tudományos önreflexió, a paradigma relativista értelmezése hogyan segíti a kicsik és gyengék öntudatra ébredését. Tizenöt-húsz év alatt azonban a 60-as években még kicsik és gyengék, az ifjú törökök maguk, erőssé és uralkodóvá váltak. Különös fintor, de a tudományfilozófus számára igen fontos, elemzendő tény, hogy az új kognitív paradigma győzelme után, annak vezető irányzatai, például és főként a velüknyszerűsítést hangsúlyozó moduláris felfogás képviselői, magukat egyre inkább egyedülállóknak és győztesnek képzelik az emberi megismerés értelmezésében. Ezért aztán, mivel ők a kisebbségből többséggé, vagy legalábbis vélelmezett többséggé válnak, egyre többet kezdik hangsúlyozni, hogy maga a relativizmus, amely a paradigma-elvű gondolkodásban benne rejtett, igazából mégiscsak megkérdőjelezhető és megkérdőjelezendő. A relativista demokrácia nevében az eredetileg integratív mozzanatok és a konstruktivisták elvet hangsúlyozó fiatalok középkorúvá válva, antidemokratikusak és antirelativisták lesznek és szakítanak a paradigma-fogalom bomlasztó üzenetével. Az átfogó relativizmus egy eseteként bírálják a tudományelméleti paradigma-fogalmat, ahol a sémák áthatotta észlelés és az osztályhelyzet befolyásolta ismeretelmélet egyaránt a kognitív penetrábilis, a minden átjárhatóságának hibás elméletére lenne egy példa. Márpedig, Jerry Fodor, *Az elme modularitása* című könyvében a saját nevében ugyan, de egyben egy mozgalom új jelszavát is megadva azt mondja: „gyűlölöm a relativizmust”.

A tudományelméleti relativizmus ugyanis az állandó átértelmezések világához vezet, aminek ellentmondásának az észlelés adatai. Nem azt érti ezen Fodor, hogy a percepció valamiféle logikai és ismeretelméleti értelemben vett fix világot nyújtana, hanem legalább valamilyen közös világot, amiből ki lehet indulni.

Az a gondolat, hogy a megismerés (kogníció) áthatja a percepciót, ahhoz a gondolathoz tartozik a tudományfilozófiában (s történetileg valóban kapcsolatban is van vele), hogy megfigyeléseinket alapvetően meghatározzák elméleteink; ahhoz a gondolathoz az antropológiában, hogy értékeinket meghatározza kultúránk; ahhoz a gondolathoz a szociológiában, hogy ismeretelméleti elkötelezettségeinket, különösen tudományos elkötelezettségeinket alapvetően meghatározza osztály-hovatartozásunk; s ahhoz a nyelvészeti gondolathoz, hogy metafizikánkat kimerítően meghatározza mondattanunk.

Mindezek az elképzelések relativisztikus holizmust sugallanak. Mivel az észlelést áthatja a megismerés, a megfigyeléseket az elmélet, az értékeket a kultúra, a tudományt az osztályhelyzet s a metafizikát a nyelv. A helyzet az, hogy én gyűlölöm a relativizmust. Szerintem a relativizmus igen valószínűleg hamis. Röviden és egyenesen fogalmazva, eltekint az emberi természet rögzített jellegétől... A kognitív pszichológiában az emberi természet rögzített struktúrájának tézise általában a megismerési mechanizmusok sokrétűségének s az ezek önmagukba zártságát meghatározó kognitív architektúrák merevségének hangsúlyozásával jár

együtt. Ha képességek és modulok vannak, akkor legalább nem befolyásol minden mindent; nem minden plasztikus. (Fodor 1985: 5)

Fodor (1984) *A megfigyelés új koncepciója* című cikkében egyenesen azt mondja, hogy mindez hasonló ahhoz, hogy a tudományban is vannak megkérdőjelezhetetlen kiinduló tények. Tengernyi értelmezésük lehet, de ugyanolyan módon, ahogy az evolúció felruház minket valamilyen nem befolyásolható inpenetrábilis rendszerrel, ugyanolyan módon működne a tudományos megismerés is. Az a Fodor, aki a hatvanas évek elején meglehetősen lelkesen reagált a Kuhn-féle paradigmatis tudományfelfogásra, hiszen saját mentalisztikus felfogása támaszát látta benne, az utóbbi két évtizedben írott munkáiban igen szarkasztikusan nyilatkozik Kuhn-ról. Pontosan abban az értelemben, hogy szerinte mindaz, amit a hirtelen váltásokról, az átértelmezhetőségekről ír Kuhn s a kuhniánus tudományfilozófia, tulajdonképpen az emberi megismerés másodlagos mozzanata. A tudományban is kell legyen, ugyanúgy, mint az egyéb megismerési folyamatokban egy olyan „beépített rendszer”, amely igazából nem változtatható és nem befolyásolható. Az evolúciós kiindulópont a köznap perzepcióban analóg a megfigyelés szerepével a tudományban (lásd erről korábbi dolgozatomat, Pléh, 1998a, b.).

Amikor tehát az ifjú törökök gyengék voltak, belekapaszkodtak abba a tudományfilozófiába, mely többféle szemlélet lehetőségét hangsúlyozta, mikor azonban megerősödtek és úgy vélték, hogy ők a győztesek, azt kezdték hangsúlyozni, hogy minden jelenségre csak egyetlen helyes elmélet létezik.

De vajon jogos volt-e ez az önazonosság, ez a tükörcép, amit a kognitív pszichológia maga számára kinéz? Már a kognitív pszichológia zenitjén is kétellyel illettük ezt. Hadd idézzem magamat: „éppen a legdöntőbbnek tartott előfeltevés és analógia, az 'ember mint korlátozott kapacitású lineáris gép' tekintetében mondanak egymásnak ellent önmagukat kognitivistának valló szerzők. A tematika és egy általános elkötelezettség, a behaviorizmus leküzdésének igénye értelmében szociológiailag talán beszélhetünk a kognitív pszichológiáról, mint tudományos paradigmáról; egyéb jellemzőit azonban valószínű jóval tágabban és elvontabban kellene megrajzolnunk... nehogy túl gyakran kelljen azokat revideálnunk” (Pléh, 1985, 78. o.)

A hatvanas években a pszichológia adatainak a korábban, a századforduló képzet-vitáiban is megfogalmazódott bizonytalansága újra központi tényezővé vált. Ez egyébként érvényes volt minden más társadalomtudományra is. A pszichológia esete csak azért központi jelentőségű, mert a kemény társadalomtudományok közé sorolta be saját magát. Ötven év múltán érdekes módon a kérdés most már nem az önmegfigyeléssel, mint a kutatás gyenge pontjával kapcsolatban merült fel, hanem magával a szentségesnek tekintett viselkedéssel kapcsolatos megfigyelési torzításokra helyezték a hangsúlyt. Maga a kísérleti pszichológia (Rosenthal 1966-os úttörő munkáiban) mutatott rá arra, hogy milyen szerepe van az elvárásoknak mind az állatkísérletekben, mind az emberileg igen fontos helyzetekben, például a

Pygmalion-hatás keretében. (Eszert az állítólagos teszteredmények alapján butának besorolt gyerekek kezdenek butákká válni.) Ezek a vizsgálatok rendkívül fontosak voltak a kísérleti pszichológia számára, mivel rámutattak a rejtett kommunikációk jelentőségére a viselkedés meghatározásában. Ugyanakkor nagyon fontosak voltak a mindenféle kísérletezést élesen bírálók számára is. Egyik kollegám, Garai László még 1994-ben is a Rosenthal vizsgálatokat idézte velem szemben, mint a tágn értelmezett kísérletezés lehetetlenségének bizonyítékát.

A kísérletező számára mindez úgy jelenik meg, mint egy saját maga számára feladott rejtvény: hogyan értelmezzük e vizsgálatok fényében az adatok szent jellegét? Milyen messze mehet el adatbázisának viszonylagossá tételében a pszichológia? Másrésztől a pszichológia gyakorlati alkalmazásait illetően számos területen láthatóvá vált, hogy olyan módszerek, amelyeket értékmentesnek állítottak be, s amelyekről feltételezték, hogy szilárd tudományos alapjuk van, valójában értékekkel áthatottak, s tudományos alapjuk ingatag. Ez olyan érzékeny területeken jelent meg, mint az oktatási célú tesztfelvételek, a klinikai elhelyezés és hasonlók. Számos országban és számos területen mindez ezeknek a gyakorlatoknak a radikális és liberális bírálathoz, és alternatív, legtöbbször expliciten értékorientált pszichológiai gyakorlatok javasolásához vezetett.

Jellemző volt ez a társadalmi kiválasztással kapcsolatos szelektív tesztelés bírálatában, vagy a hetvenes években a humanisztikus és harmadik erőhöz tartozó pszichoterápiás gyakorlatok megjelenésében és elterjedésében, melyek mind a viselkedésmódosítás gondolatát, mind a különböző dinamikus neofreudizmus megközelítések adaptációs központú szemléletét bírálni kezdték. A meglehetősen körvonalazatlan, de társadalmilag vonzó önmegvalósítás fogalmára támaszkodtak, és eközben az ember jövőre orientált és önmeghatározó felfogása mellett érveltek, mely arra lett volna hivatott, hogy felváltsa a pszichológiai gyakorlatot uraló múltira orientált és determinisztikus nézeteket.

3. A paradigma-fogalom megjelenése a pszichológiatörténet-írásban

A pszichológia művelőjének első megdöbbentő élménye, amikor a pszichológiával találkozik a rendezettebb, szokvány klasszikus tudományokhoz képest, hogy észreveszi, hogy a pszichológia jellegzetesen iskolákra bomlott tudomány és foglalkozás. Különböző látásmódok jellemzik, amelyek eltérő felfogásokat képviselnek mind arra, hogy mi a megmagyarázandó (az ember élményvilága, viselkedése, kultúra és ember kapcsolata), mind arra nézve, hogy melyek az elfogadható magyarázati modellek (a biológiai vagy a társadalmi visszavezetés, redukció), mind pedig arra nézve, hogy melyek a lehetséges megismerési módok (kísérletezéstől a teszteken keresztül a díványon folyó asszociálásig).

Ez a tény a pszichológiatörténet-írás leíró és elméleti igényű változataiban egyaránt visszatérő mozzanat. Már a 19. század végétől, majd az első pszichológiatörténeti

könyvektől, Dessoir (1911) és Baldwin (1913) könyveitől kezdve úgy jelenik meg a pszichológia története, mint egymással versengő, s néha egymást váltó iskolák kompetíciója. Természetesen sokszor megjelenik az egységesítés igénye is a pszichológián belül. Először a 30-as években az egységes tudomány (unified science) mozgalmanak keretében. Ez a kor abban hitt, hogy a viselkedés fizikalista leírásával, illetve a Bécsi Körből örökölt kettősségekkel a leíró és elméleti megközelítés között el lehet jutni odáig, hogy meghaladjuk az iskolák különbségeit és valami egységesítésre lesz módunk. (lásd a XI. fejezetet in Pléh és Györi, 2004)

A tudomány önképét a 20. század java részében a pszichológiában is egy pozitivistá hitvallás és a tudomány „internalista” felfogása dominálta, ahogy azt később majd nevezni fogják. Volt egy széles körben osztott szinte vallásos hit nemcsak a tudomány állandó haladásában, hanem a tudomány egyedi és egységes értelmezésében is. Nemcsak feltételezték, hogy egyetlen igazság van, hanem azt is, hogy ehhez egyetlen elfogadott, megegyezésen alapuló megközelítés lehetséges: a természettudományok egyetlen hipotetikus-deduktív módszere, különösen a fizikáé.

Ebből a szempontból a hatvanas évek gyökeres változást eredményeztek. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a francia vagy franciás tudománytörténeti iskoláktól átvették a tudományfejlődés alternatív felfogásait, s ezek a tudomány angolszász önreflexiójának is részévé váltak. Kezdték azt hirdetni, hogy a tudomány nem pusztán tükre, hanem aktív sematikus rekonstrukciója is a valóságnak. Radikális belső fejlemények történtek az uralkodó angolszász felfogásban is. E kettős folyamat első lépése az volt, hogy kételyek merültek fel az elfogadott, a Bécsi Kör nézetein alapuló neopositivistá megosztásokban. Efféle megosztások egész sorát kérdőjelezték meg: az analitikus és szintetikus kijelentések közti tiszta elválasztást, annak világos megkülönböztetését, hogy mi vonatkozik a világ tényállásaira és mi a saját fogalmi és nyelvi apparátusunkra, a felfedezés és az igazolás kontextusa közti elválasztást, valamint a tudomány és az „ideológia” vagy világnézet közti világos elhatárolást is. Ez a megkérdőjelezés felszínre hozta a tudományfejlődés értelmezésére nézve az uralkodó felfogás néhány rejtett hatását. Bár a Bécsi Kör képviselői a tudomány értelmezésével kapcsolatos radikális és negativisztikus hozzáállásuknak megfelelően (szerintük a tudományfilozófia legfontosabb feladata a tudomány és a nem tudomány közti megkülönböztetés) kétségkívül egy minőségi mozzanattal éltek. A hétköznapi használatban ennek a sugallata az volt, hogy *a tudomány folytonos és egységes*. A 20. század utolsó harmadában a tudomány ilyen lineáris és kumulatív fejlődésének képét egy olyan gondolatmenet váltotta fel, ahol kulcsszerepet kezdtek játszani a minőségi változások és az elméleti modelleknek a tudás keresésére és szerveződésére gyakorolt általános hatása.

A tudomány természetére és fejlődésére vonatkozó új elképzeléseknek megvolt a hatásuk a pszichológia változó öntudatára is. Nemcsak a tudományos gyakorlat változott meg, hanem a tudomány történetére vonatkozó felfogásunk is, újra felfedeztük a fiatalos rácsodálkozást a változatosságra.

A történeti érdeklődés mindmáig tartó fellendülését azonban nemcsak a vál-

lalkozás lágy vonatkozásai, a belső csoportfeszültségek motiválták, hanem a tudományos világnézet változásai is. A pszichológiára is rányomták bélyegüket az általános törekvések az elfogadott nézőpontok politikai alapú bírálataira olyan trendekben, mint a feminizmus, vagy a kisebbségkutatás. Különösen érvényes volt ez a gyakorlati vonatkozásokra. Bizonyos tekintetben a pszichológia az elfogadott nézőpontokkal összefüggő ideológiai harcok középpontjába került. Ez már jelen volt a harmincas években a pszichoanalízis kritikai értelmezésében, de a hatvanas évek végén a pszichoanalízis alternatív megközelítésének felújulásával a diákmozgalmakban is. Gondoljunk csak Marcuse és Fromm kultuszára, hogy két olyan eltérő s egymással szembenálló szerzőt vegyünk, akik ugyanakkor a bevett nézeteknek egyformán ellenzői voltak. Nagyobb intellektuális hangsúlyokkal bár, de ugyanez a társadalmilag kondicionált relativizmus a nyugodtabb időkben is megjelent, s azóta egyfolytában velünk van.

Ennek lesz a pszichológia belső világára nézve határozott s sokat vitatott megfogalmazása Sternberg és Grigorenko (2001) koncepciója. Szerintük a sokféleség rákfenéje az iskolákhoz és módszerekhez való igazodás, miközben a kérdések, mind a tudományos, mind a társadalmi kérdések sokrétűséget igényelnek. Az intelligencia például egyszerre statisztikai, pedagógiai és biológiai, sőt összehasonlító biológiai metodikákat igénylő jelenség. Értelmezésében pedig nem kizáró, hanem kiegészítő a kognitív, a fejlődési, az idegtudományi és az evolúciós szempont.

Kuhn paradigma-fogalmának vitatott értelmezései pszichológiatörténeti ihletését is meghatározzák. Az egyik bíráló azt hangsúlyozza, hogy a paradigma alapú szemlélet túl relativisztikussá teszi a tudományt, s szembe kell néznie az összemérhetetlenség kérdésével. Ha egy paradigmaváltás még azt is képes megváltoztatni, hogy mi az elfogadható evidencia, akkor hogy lehet összehasonlítani egymással a paradigmákat s arra jutni, hogy az új a jobb? A másik bíráló típus szerint Kuhn nem ment elég messze. Mind a hagyományos történések, mind a posztmodern elméletalkotók szeretnék megkérdőjelezni az uralkodó metateoretikus feltevések fogalmát. Az első csoportba tartozók azt hirdetnék, hogy a különböző elméleteket egymástól elválasztó tényezők még a „normális tudományok” esetében is fontosabbak, mint a közös előfeltevések. Az utóbbiak szerint pedig a paradigmát lágyabb fogalmakkal kellene helyettesíteni, olyanokkal, mint a narratívumok (McGovern és Brewer, 2005), melyek még jobban kiemelnék a relativizmust, és a közös keretbe beépített társadalmi nézőpont jelentőségét. Mások további következtetéseket vonnak le a tudomány fejlődését illetően a paradigma fogalmából, s a beágyazott irracionális képből. Ha a paradigmák összehasonlíthatatlanok – ha az elméleteket a paradigmák közt nem lehet összevetni –, akkor a tudomány változását olyan tényezők irányítják, melyek a paradigmához képest külsődlegesek, s igazából a történeti szociológiára tartoznak. Az is megkérdőjelezhető, hogy vajon a paradigma fogalma nem pusztán egy dologiasított elképzelés-e a tudósok szocializációjának egy mikroszociológiai mozzanatáról, arról, hogy mestereket követnek, vagy éppenséggel néha szakítanak velük. A paradigmák változása ezen értelmezés szerint csak a nemzedékek közti

konfliktusok intellektualizálása lenne. Ezekről a konceptuális vitáktól függetlenül a paradigma fogalma kétségkívül nagy szerepet játszott a modern pszichológiai historiográfia fejlődésében is. Címkévé, olyan önazonosító jelszóvá vált, melyet azok az irányzatok használnak, amelyek a pozitivista kumulatív felfogással szemben azt hangsúlyozzák, hogy a tudományos gyakorlatot mindig rejtett előfeltevések irányítják.

Ennek megfelelően több próbálkozás született a paradigma fogalmának pszichológiatörténeti felhasználására. Egyes szerzők – így például az ismert pszicholinguista és korábban tanuláselméleti behaviorista, majd kognitív pszichológus, David Palermo (1971) – alapjában véve paradigmák igen erős sorozatát javasolták a kísérleti pszichológia történetének jellemzésére. E szerint a 19. század végi, önfigyelésen alapuló kísérleti pszichológiát a megfigyelhető viselkedésre támaszkodó behaviorizmus követte volna, ezt pedig a hatvanas évek kognitív pszichológiája. A változásokat mindig a paradigmán belüli ellentmondások eredményezték volna. Így például az introspektív pszichológia főként a belső reprezentációval kapcsolatos viták miatt adta volna át helyét a behaviorizmusnak, a kognitív pszichológia pedig azáltal győzedelmeskedett volna, mert még az állati viselkedés magyarázatára is szükségessé váltak volna a reprezentációs tényezők. Ennek a felfogásnak két nehézsége van. Először is csak a kísérleti pszichológiára vonatkozik, aztán pedig csak az amerikai történetre. De még ezen a területen belül is könnyen eltekint fontos különbségektől. Így például eltekint a mozgásalapú és az ingeralapú neobehaviorista irányzatok egymás közötti vitáitól. Ugyanakkor kimarad belőle például a pszichoanalízis vagy az alaklélektan.

Thomas Leahey (1987) először 1980-ban publikált tankönyvében inkább azt választja, hogy fellazítja a paradigma fogalmát, semmint, hogy túl szűkkeblűen bánjon vele. Amellett érvel, hogy a pszichológiában több, látszólag egymást kizáró paradigma együttéléséről van szó. Ezek mindegyikének hosszú története van, s időnként jellegzetes elméleti mintázatok formájában kristályosodnak ki. Ezért a pszichológia történetét úgy is tekinthetnénk, mint a rivális ember-modellek történetét. Bizonyos időszakokban ezek a modellek látszólagos, de nem valós, és különösen nem végleges győzelmet aratnak, hogy azután a legyőzött felek később ismét életre keljenek. Számos szerző felfogásában ez az elképzelés arra vezet, hogy a pszichológia szükségszerűen olyan tudomány, mely számos tudományos és nem annyira tudományos paradigmát használ. A paradigma fogalmának meglehetősen furcsa használatával a pszichológia eszerint több paradigmás tudomány lenne. Ennek a felfogásnak látszólag szerencsétlen következményei vannak: a Kuhn-féle paradigma-fogalom szigorú értelmezésével szemben, mely egy adott korban egy adott paradigma uralmát kívánná meg, ez azt sugallja, hogy a pszichológia, mint egész, nem tekinthető tudománynak.

Ami a pozitivista feldolgozást illeti, Toleman és Salamon (1988) az angol nyelvű 1969 és 1983 közötti pszichológiai szakirodalomban 678 Kuhnt idéző dolgozatot elemzett. A munkák 54%-ában fenntartásokkal együtt a paradigma fogalmának

elfogadása volt megfigyelhető, s csak 5 %-ban volt egyértelmű az elvetés. Kuhn láthatósága együtt nőtt meg Karl Popperével. Általában a paradigma fogalmát úgy kezelték, mint ami egyenértékű azzal, hogy a pszichológiában győzedelmeskedett egy nem pozitivista gondolkodásmód, és összekapcsolták más nem pozitivista filozófiákkal, mint Karl Popper, Polányi Mihály, Edward Toulmin és mások. Vagyis a paradigma-fogalom általános sorsa a pszichológiában kevésbé a relativizmus veszélyeire összpontosít, mintsem arra a pozitív aspektusra, hogy ennek segítségével meg tudjuk haladni a naiv indukcionizmust, és el tudjuk fogadni a „tudománycsinálásban” az elmélet szerepét. A szó maga annyira népszerű, hogy minden pszichológiai újítás, például az evolúciós is (Buss, 1995) mint új *paradigma* hirdeti magát.

A paradigma-fogalom pszichológiatörténeti relevanciája a *de pluribus unum* elvnek megfelelően hol a sokrétűség elméletileg megalapozottabb értelmezése, hol pedig a nagyobb, egységesítő felfogás előtérbe helyezése körül forog. A pszichológiatörténet-írásban a paradigma-fogalom általánosságban az utóbbi három évtized során, nagyobb önreflexióhoz vezetett el. Azt eredményezte, hogy sokkal szorosabb kapcsolat lett a tudományfilozófia s a tudományelmélet általános törekvései és a pszichológiatörténet-írás között. Elméleti ihletésű lett a pszichológiatörténet-írás, illetve korábban is létezett elméleti törekvéseit később nem iskolák hangyaszorgalmú elősorolásával, hanem bizonyos konceptuális törekvésekben kereste. Saját munkáimban, *A pszichológiatörténet* és *A lélektan története* című könyveimben (Pléh, 1992, 2000) magam is erre törekedtem. Kuhn és a paradigma-fogalom hatását próbáltam általánosítani akkor, amikor egy olyan modellt alakítottam ki, ahol a pszichológia története négy különböző dimenzióknak megfelelően képzelhető el. Ez a négy dimenzió a pszichológiatörténet ontológiája: mik is a lelki jelenségek, episztemológiája, hogyan ismerhetők ezek meg, vannak-e alaptörvények a pszichológiában (asszociáció, elfojtás stb.), vagyis milyen belső redukciós elvek vannak, és van-e mód külső redukcióra? Vajon fiziológiai, vagy evolúciós, vagy társadalmi folyamatokra vezetjük-e vissza a lelki jelenségeket, ha egyáltalán visszavezetjük?

Sok hasonlóságot mutat saját felfogásom, akár csak Leahey megoldásai azokkal a koncepciókkal, amelyek preskripciókról beszélnek (Watson, 1967), vagy Piaget (1970) felfogásával, amely alapvető dimenziókban helyezi el a pszichológia történetét, és mint meghaladhatatlan mozgó dilemmák és feszültségek állandó pulzálását fogja fel.

Ma két újdonsága van a paradigma-fogalom sorsának a pszichológiatörténet-írásban. Az egyik az, hogy tényleges tudományszociológiává kezd válni. Megjelenik az a próbálkozás, amely a paradigmákat statisztikai, tudománymetriai és egészében nézve tudományszociológiai elemzések segítségével vizsgálja. Másrészt megjelennek azok a törekvések, amelyek ismét előtérbe állítják az unifikáció problémáját, azt a kérdést, hogy vajon van-e egyáltalán remény arra, hogy a pszichológiában egységes modelleket hozzunk létre (McGovern és Brewer 2005, Sternberg és Grigorenko, 2001). Valószínű, hogy a következő évtized nyertese a Sternberg képviselte sokrétűség-felfogás. A jelenségek csokorszerűen maguk köré csoportosítják

a módszereket s hozzáállásokat, ahol nincsen győztes paradigma, s győztes módszer sem. Az elméletközpontú paradigma-fogalom két évtized alatt elvezet a sokféle elmélet együtt létezésének újra elismeréséhez. Inkább *Vive la différence* semmint *de pluribus unum*.

Hivatkozások

- Andersen, H. és Barker, P. 1996. „Kuhn's mature philosophy of science and cognitive psychology” *Philosophical Psychology*, 9, 347-364.
- Baldwin, J. M. 1913. *History of psychology: A sketch and an interpretation. Vol 1 and 2*. London: Watts
- Bruner, J. 1974. „A perceptuális készenlétről.” In: Marton L. Magda (szerk.). 1974. *A tanulás szerepe az emberi észlelésben*. Bp.: Gondolat. 125-170.
- Buss, D. M. 1995. „Evolutionary psychology: A new paradigm for psychological science.” *Psychological Inquiry*, 6, 1-30.
- Carnap, R. 1999. „A metafizikai kiküszöbölése a nyelv logikai elemzésén keresztül.” In: Forrai Gábor és Szegedi Péter. 1999. *A tudományos gondolkodás története*. Budapest: Áron. 9-25.
- Chomsky, N. 1959. „Review of B.F. Skinner's Verbal Behavior.” *Language*, 35, 26-58.
- Comen, S.R. és Salamon, R. 1988. „Kuhn's *Structure of Scientific Revolutions* in the psychological journal literature, 1969-1983: A descriptive study.” *The Journal of Mind and Behavior*, 9, 415-445.
- Dennett, D. 1991. *Consciousness explained*. Boston: Little Brown
- Dennett, D. és Kinsbourne, M. 1992. „Time and the observer: The where and when of consciousness in the brain.” *Behavioral and Brain Sciences*, 15, 183-247.
- Dessoir, M. 1911. *Abriss einer Geschichte der Psychologie*. Heidelberg: Carl Winter.
- Driver-Linn, E. 2003. „Where Is Psychology Going? : Structural Fault Lines Revealed by Psychologists' Use of Kuhn.” *American Psychologist*, 58, 269-278.
- Erős Ferenc. 1978/1979. „Pszichológia és ideológiai kritika. I-II.” *Világosság*, 19-20, 782-788, 33-39.
- Fehér Márta. 1983. *A tudományfejlődés kérdőjelei*. Budapest: Akadémiai.
- 2005. „Kuhn kognitív fordulata.” *Magyar Filozófiai Szemle*, 49, 323-350.
- Fodor, J. 1984. „Observation reconsidered.” *Philosophy of Science*, 51, 23-43.
- 1985. „Précis of The modularity of mind.” *Behavioral and Brain Sciences*, 8, 1-42.
- Forrai Gábor. 1997. „Erős inkompenzurábilis?” *Replika* 27, 23-28.
- Forrai Gábor és Szegedi Péter. 1999. *Tudományfilozófia – Szöveggyűjtemény*. Budapest: Áron kiadó
- Gibson, B.S. 1984. „The convergence of Kuhn and cognitive psychology.” *New Ideas in Psychology*, 2, 211-221.
- Gibson, J.J. 1960. „The concept of stimulus in psychology.” *Amer. Psychol.*, 15, 694-703.
- Johnson, D.M. és Emerling, C.E. (szerk.) 1997. *The future of the cognitive revolution*. New York: Oxford University Press.
- Kuhn, T. 1984. *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest: Gondolat.

- Lachman, R. 1985. „Kuhn and cognitive psychology: a response to Gibson.” *New Ideas in Psychology*, 3, 273-275.
- Lachman, R., Lachman, J.L. és Butterfield, E.C. 1979. *Cognitive psychology and information processing: An introduction*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Laki János. 2006. *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Budapest: Gondolat.
- Leahey, T. H. 1987. *A history of psychology*. 2nd edition. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Margitay Tihamér. 1996. „On Kuhn’s Assumptions Concerning the Meaning of Scientific Theories.” *Periodica Polytechnica*, 4, 175-186.
- McGovern, T. V. és Brewer, C.L. 2005. „Paradigms, narratives, and pluralism in undergraduate psychology.” In: Sternberg, R.J. (szerk.) *Unity in psychology: Possibility or pipedream?* Washington, D.C.: American Psychological Association, 125-143 .
- Palermo, D. 1971. „Is a scientific revolution taking place in psychology?” *Science Studies*, 1, 135-155.
- Piaget, J. 1993. *Az értelem pszichológiája*. Budapest: Gondolat.
- 1970. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Pléh Csaba. 1979. „Pszichológiatörténet és ideológia.” *Világosság*, 20: 39-42.
- 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest: Akadémiai.
- 1985. „Paradigmatikus” és kritikai szemlélet: Két könyv a kognitív pszichológiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 42: 71-78.
- 1992. *Pszichológiatörténet*. Budapest: Gondolat, 1992, 2. kiadás: 1994. 324 lap.
- 1998a. A „tisztá megismerés”, az érdekek és a tudás viszonya. *Világosság*, 1998, 39, No.4, 30-46.
- 1998b. *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Budapest, Balassi Kiadó.
- 2000. *A lélektan története*. Budapest, Osiris, 2000, 598 lap.
- Pléh Csaba és Győri Miklós (szerk.). 2004. *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris.
- Segal, E.M. és Lachman, R. 1972/2004. „Komplex viselkedés vagy magasabb mentális folyamatok: Van-e paradigmaváltás a mai pszichológiában?” In: Pléh Csaba és Győri Miklós (szerk.) 2004. 961-972.
- Skinner, B.F. 1957. *Verbal behavior*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- 1963/1972. „Az operáns viselkedés.” In: Ádám, György (szerk.) 1972. *Pszichofiziológia*. Budapest: Gondolat, 103-127.
- 1972. *Beyond freedom and dignity*. New York: Bantam Books.
- Sternberg, R. J. és Grigorenko, E. L. 2001. „Unified psychology.” *American Psychologist*, 56, 1069-1079.
- Watson, R.I. 1967. „Psychology: A prescriptive science.” *American Psychologist*, 22, 435-443.